

Dževad Juzbašić

NEKOLIKO NAPOMENA O ETNIČKOM RAZVITKU U BOSNI I HERCEGOVINI*

Istoričari su saglasni u ocjeni da su masovna islamizacija i posebni položaj Bosne u Osmanskom carstvu snažno uticali na ekonomsko-društveni, politički i nacionalni razvitak. Ostavljajući po strani niz naučnih kontroverzi u osvjetljavanju ovog složenog historijskog procesa, pozabavićemo se ukratko nekim, po našem mišljenju zanimljivim tezama o etničkom i nacionalnom razvitku formuliranim u bosanskohercegovačkoj historiografiji u decenijama koje su predhodile posljednjem ratu.

U onim balkanskim zemljama gdje nije postojala konfesionalna monolitnost, kao u Bosni i Albaniji, došlo je do masovnog prihvatanja islama. Pri tome je Bosna bila jedina balkanska političko-državna regija sa tri hrišćanske konfesije, katoličkom, bogumilskom i pravoslavnom. Ta se činjenica reflektirala na formiranje bosanskog feudalnog naroda i njegove političko-državne funkcije. Jedinstvena vjera (kao npr. u Grčkoj, Bugarskoj, Srbiji) putem jedinstvene crkve, igrala je ogromnu ulogu u formiranju srednjovjekovnog naroda i njegove države. Međutim, u Bosni tri konfesije nisu mogle igrati ulogu jedinstvene ideološke snage koja bi se uvrstila u državotvorne faktore. Borba za takvu poziciju vodila se između katoličanstva i bogumilstva, dok je u sjeni te borbe ostala uloga pravoslavlja. Po Nedimu Filipoviću, formiranje srednjovjekovnog bosanskog naroda počelo je rano sa počecima bosanske države, tako da je u doba uspostavljanja osmanske vlasti taj pojam bio zatečen. Ovo se očitovalo u izrazima Bošnjaniin, Bošnjak, Bosnalu, od Bosne kao oznakama za nove podanike.¹

* Izlaganje na 5. zasjedanju Komisije za istoriju jugoistočne Evrope Fondacije Pro Oriente posvećenoj temi *Mesijanzizam i etnocentrizam na Balkanu*, koje je održano 4. decembra 2000. godine u Beču.

¹ Nedim Filipović, *Specifičnosti islamizacije u Bosni*, Pregled 1958. (vanredni broj), 27-33. Isti tekst objavljen je i u Prilozima 4/1968, 559-365. Vidi od istog autora *Osvrt na neke probleme istorije Bosne i Hercegovine*, Pregled 2/1953, 89-93.

Filipović se, međutim, složio sa mišljenjem Sime Ćirkovića, da je u srednjovjekovnoj bosanskoj državi teško utvrditi etničku sliku, osobito u smislu moderne odredbe nacionalnog bića. Mali je broj podataka koji direktno govore o etničkim fenomenima. Po Ćirkoviću to je nekoliko plemenskih atributa iz raznih vremena koji sami za sebe ne mogu biti osnova za osvjetljavanje cjelokupne etničke problematike. Jedva nešto možemo saznati o sadržini svijesti koja je spajala one koje tekstovi nazivaju *Srbin* ili *Bošnjanim*, *Vlah* ili *Latin*.

Riječ je o srazmjerno tanko naseljenom prostoru nepogodnom za komunikacije, čiji su dijelovi bili slabo povezani. Ćirković posebno naglašava da ne možemo na srednjovjekovnu društvenu realnost primjenjivati kriterije koji važe u današnjem razgraničenju etničkih grupa. Ipak on zaključuje da se ne mogu predvidjeti podaci "kako je život u bosanskoj državi kao političkoj zajednici vodio razvijanju osjećaja pripadnosti toj državi i nastajanju grupne i etničke oznake Bošnjanim."² Potrebno je istaći da Marko Šunjić kao dokaz afirmacije srednjovjekovne bosanske države navodi i ukorjenjavanje "jednog, široko i bez zavora prihvaćenog državnog i narodnog imena koje se svugdje samouvjereno natura". Ovo potkrepljuje brojnim izvornim podacima o upotrebi naziva bosanski ("bosanska vjera", "bosanska crkva", "bosanski jezik", oznaka "bosanska" za različite vrste robe iz Bosne) Bošnjanim, Bošnjak i dr.³

Konstatirajući da je pretežan dio feudalaca, seljaštva i gradskog stanovništva u Bosni prihvatio islam, Nedim Filipović zaključuje da su osnovne društvene klase bosanske države produžavale egzistenciju bosanskog srednjovjekovnog naroda u okvirima islamsko-turske države. Međutim, sada je bosanski narod bio podijeljen vjersko-civilizacijskom dionicom na dva dijela: *ehl-i mille*, muslimanski dio toga naroda i *ehl-i zimme*, hrišćanski dio toga naroda. Masovnom kolonizacijom pustih i slabo naseljenih krajeva sa vanbosanskog područja u 15. i 16. stoljeću, koju je zbog potreba svoje ekonomije i vojnog poretka vršilo Osmansko carstvo, došlo je do velikih demografskih promjena. Islamizirani dio tog koloniziranog svijeta ulazio je u *ehl-i mille*, a ostali njegov dio u *ehl-i zimme*. Ove, kao i kasnije kolonizacije, pojačale su, uglavnom, hrišćansko pravoslavno stanovništvo. Dvije komponente *ehl-i zimme* – pravoslavci i katolici, kao historijski nastavak bosanskog srednjovjekovnog naroda, vremenom su se transformirale u dijelove srpske i hrvatske nacije. Muslimanski dio tog naroda formirao se postepeno u toku osmanlijske vladavine kao poseban južnoslavenski etnički individualitet sa sopstvenom feudalnom klasom.⁴

² Diskusija: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu (dalje Prilozi, 11-12/1975-1976, 268-270, 276, 277-279).

³ Marko Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*, Sarajevo 1996, 386-387.

⁴ N. Filipović, *Specifičnosti islamizacije*, 27-33; up. Avdo Sućeska, *Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj državi*, Pregled, 5/1975, 483-509. i kao nap. 2.

Masovna islamizacija u Bosni i Albaniji bila je posljedica unutrašnjih prilika u ovim regijama i političko-strateških potreba osmanske države. Međutim i pored određenih sličnosti, zbog različitih istorijskih uslova masovna islamizacija u pomenutim zemljama nije imala iste refleksije u modernoj epohi. U Bosni i Hercegovini je islamizirano stanovništvo nastalo iz etnički srodne, ali religijski heterogene mase, iz pripadnika bogumilske, katoličke i pravoslavne konfesije, u toku vremena stvorilo svoju psihomentalnu i kulturnu osobenost, a u novom vremenu steklo je posebnu etničku bitnost. Nasuprot tome u Albaniji je islamizirana masa, zajedno sa pravoslavcima i katolicima, ostala integrirana u cjelinu albanskog naroda. Zajedničko za Bosnu i Albaniju bilo je da su se one geopolitički i kulturno nalazile na rubovima pravoslavnog svijeta Balkana, kao neka vrsta prelaznih zona između Balkana i Sredozemlja, a Bosna uz to, na svojoj sjevernoj strani, područje prelaze prema katoličkom svijetu kontinentalne Evrope. Forširanje islamizacije u Bosni i Albaniji, za razliku od ostalog Balkana bilo je i zbog posebnog interesa osmanlijske državne politike osiguranja planinskog Hinterlanda u borbi sa Mlecima na Sredozemnom moru.⁵

Brzu islamizaciju većeg dijela feudalne klase u Bosni Filipović je dovodio u vezu sa srednjovjekovnim sistemom baštinske svojine, zbog čega su njeni pripadnici bili manje prilagodljivi timarskom sistemu nego pronijari. Da bi sačuvali privilegirane pozicije većina bosanskih feudalaca se brzo islamizira i istovremeno bori da se pod vidom timara domogne svojih ranijih baština. Oni ostvaruju kompromis sa osmanskom vlašću, koja im dodjeljuje znatne komplekse *hassa-zemlje*, a najznačajniji predstavnici ovog sloja dobivaju povelike čifluke. Tolerira se proces čiflučenja, koji se počev od 16. vijeka odvija na širokom frontu, a u 17. vijeku bosanskim spahijama dozvoljeno je uspostavljanje odžakluk timara. Nasuprot ovome u Albaniji, gdje je također ostvarena masovna islamizacija, nije došlo do stvaranja odžakluk timara, a teško je zaživljavala i ustanova čifluka. Na albanskom području, u srednjem vijeku nije bilo punog endogenog razvitka feudalne formacije i na njoj zasnovane državne tvorevine. Pomenuto područje bilo je u stalnom zahvatu stranog feudalizma, balkanskog i sredozemno-evropskog, ali usprkos tome sve do osmanskog osvajanja na njemu se održala velika masa plemensko-rodovskih stočarskih zajednica. Takav medijum historijskog razvitka nije mogao ni ontološki ni spoznajno poroditi tip društvenog bića kao u Bosni. Islamizacija u Albaniji i kao društveni formans i kao psihomentalna i moralna komponenta nosila je duboki pečat naglašene patrijarhalnosti. Tu nije bilo, kao u Bosni, ni feudalno-državne ni svojinsko-feudalne tradi-

⁵ Nedim Filipović, *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima*, Godišnjak, ANUBiH XIII, CBI knj. 11, Sarajevo 1976, 395-396.

cije, koja bi u uslovima masovne islamizacije mogla poslužiti kao armatura organizacione strukture osmanske moći.⁶

Od posebnog je značaja, bilo uspostavljanje bosanskog ejaleta 1580. godine, u kome su se našle svrstane u jednu veliku upravnu cjelinu sve zemlje koje su ulazile u sastav bosanske kraljevine. To je bio jedinstven primjer u istoriji osmanske vlasti na Balkanu. Ostale zemlje balkanskih srednjovjekovnih država bile su podijeljene u sandžake i podvrgnute Rumelijskom ejaletu. Slično se postupalo i sa muslimanskim zemljama na Istoku koje su bile uključene u Osmansko carstvo. U zemljama sa etnički i vjerski homogenim stanovništvom stvaranje ejaleta, čiji bi se teritorij podudarao sa zemljama bivših srednjovjekovnih država, predstavljalo bi za pokorene narode oživljavanje sjećanja na njihovu nekadašnju državnost, od čega su Turci najviše zazirali. Međutim, islamizacija je u Bosni poslužila Turcima da se, pod vođstvom sloja domaćih muslimanskih feudalaca koji su ulazili u sklop osmanske feudalne klase, stave u integralnu funkciju vojnostrateških i političkih potreba osmanske države ljudski, društveni, politički, moralni, psihomentalni i civilizacijski potencijali baštinjeni iz kruga društvenog bića bosanske srednjovjekovne državne zajednice i njenih predanja. Ovo je učinjeno bez opasnosti da jedna takva historijska projekcija, u uslovima produbljene vjerske i civilizacijske podijeljenosti Bosne pod osmanskom vlašću, dovede u pitanje interese Carevine. Jačanjem položaja bosanskih muslimanskih feudalaca, oni izrastaju u neku vrstu partnera osmanske države. Pri tome se ustanova Bosanskog pašaluka pojavljuje kao oličenje zajedničkih interesa dviju strana, dok ustanova *odžakluk timara* osigurava materijalno posjedovnu, društvenu, vojnu i političku ulogu bosanskih feudalaca u takvoj konstelaciji. Filipović postavlja tezu da se unutar sheme osmanskog binarizma, kao konsekvence identifikacije religioznog i narodnosnog bića, u Bosni konstituisao substrukturni bosanski feudalni binarizam, koji je pod muslimanskom fizionomijom evocirao na binarizam bosanske srednjovjekovne države sa približno istom ili sasvim sličnom strukturom oba faktora binarizma: ista etnogenetska osnova zajednice i tročlani sastav konfesionalne pripadnosti. U odnosu na srednjovjekovnu bosansku državu bio je jedan član izmjenjen tako da je mjesto bogumilstva zauzela islamska vjera, što je u klasnoj svijesti muslimanskih feudalaca stvorilo pojednostavljenu predstavu o bogumilskom porijeklu bosanskih Muslimana. Zbog apsolutne dominacije islamske vjere u logiku substrukturnog bosanskog binarizma, mogli su se uklopiti samo bosanski muslimanski feudanci, muslimansko seljaštvo i muslimanski građani. Stoga Filipović označava kao iluziju nastojanja muslimanskih feudalaca da ožive binarizam bosanske srednjovjekovne države.

⁶ Nedim Filipović, *O jednom aspektu korelacije između islamizacije i čiflučenja. Neke implikacije islamizacije u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, 18/1981, 38; isti, *Osvrt na pitanje islamizacije*, 413-414.

⁷ N. Filipović, *O jednom aspektu korelacije*, 25-39.

Ovdje se postavlja pitanje zašto je u narodnoj tradiciji izbljedio sjećanje na srednjovjekovnu bosansku državu i njene vladare, od kojih se u narodu spominje samo ban Kulin. Na ovo pitanje pokušao je svojevremeno odgovoriti Anto Babić, tumačeći odsustvo pomenute tradicije slabošću kraljevske vlasti uslovljenom karakterom bosanskog feudalizma.⁸ Mislim da je prihvatanje islama vodilo vremenom distanciranju od neislamske srednjovjekovne prošlosti. Tome su doprinijele i migracije stanovništva, koje je na područje Bosne donijelo svoju tradiciju i mitologiju.

U historiografiji je, međutim, sporna teza kako je većina bosanskog srednjovjekovnog plemstva prešla na islam i uključila se u osmanski feudalni sistem. Tako Srećko Džaja dolazi do zaključka da su bosansko-muslimansko plemstvo sačinjavali slavenski i slavizirani elementi iz cijelog južnoslavenskog prostora, dok je učešće starosjedilačkih Bosanaca moglo biti srazmjerno malo. Osmansko-bosanska aristokracija relativno se brzo "bosnificirala" i postala nepristupačna osmanskim nebošnjacima. Što se tiče etničkog porijekla bosansko-muslimanskog seljaštva, Džaja također drži najvjerovatnijim da u njemu najveći udio ima bosansko srednjovjekovno seljaštvo. Pri tome pak ističe i udio doseljenih vlaha u procesu islamizacije, koje je zanemarivano u jednostranim interpretacijama o bogumilskom porijeklu bosanskih Muslimana.⁹

Islamizacija je od samog početka imala znatnog udjela u formiranju posebnih crta u biću islamiziranih masa, koje će tokom vremena dobiti fizionomijski izraz etnije. U osmanskom društvu taj je momenat bio zakriven vjerskim principom i podjelom u konfesionalne zajednice, što je imalo za posljedicu nominiranje bosanskih Muslimana kao Turaka ("turska vjera") u odnosu na hrišćane. Mada se ova nominacija održala sve do novijeg vremena, sami su bosanski Muslimani svoju etničku identifikaciju sa Turcima negirali tako što su Turčina nazivali *Turkuša*. Religijski faktor bio je dovoljno snažan da stvori osnove za promjene u etničkom biću islamiziranih stanovnika Bosne, ali islamski univerzalizam nije potisnuo njihovo osjećanje etnogenetske povezanosti i zajedništva sa sredinom u kojoj su živjeli.¹⁰

Slično Nedimu Filipoviću, smatra Branislav Đurđev da se "proces formiranja bosanskohercegovačkog muslimanskog naroda" ne sastoji samo u islamizaciji nego i u postepenoj društvenoj diferencijaciji u okvirima osmanske vlasti. Prirodna diferencijacija, koja se sastojala u očuvanju svog jezika i drugih domaćih specifičnosti, imala je u tome prvenstven značaj, ali je to moralo biti

⁸ Pregled, 2/1953.

⁹ Srećko M. Džaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, Südosteuropäische Arbeiten 80, München 1984, 30-37, 224; Up. Nedim Filipović, *Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Radovi ANUBiH, LXXIII/32, Sarajevo 1983, 139-148.

¹⁰ Kao napomena 2 i 7.

ispunjeno društvenim sadržajem da bi se moglo govoriti o narodu u feudalnom smislu. Pri tome je bio najvažniji momenat postanak i razvitak domaće feudalne klase. U prvim vijekovima turske vlasti ne može se govoriti o domaćoj feudalnoj klasi kao takvoj već o domaćim ljudima u osmanskoj spahijskoj klasi. Prve tendencije diferenciranja od osmanskog poretka (zahtjevi za drugačiji položaj spahija i zaima u Bosni) javljaju se od kraja 16. stoljeća, ali pravi proces stvaranja drugačijih agrarnih odnosa počinje u 18. vijeku, kada se pojačanim čiflučenjem stvara domaća feudalna klasa i mijenja položaj muslimanskih seljaka u odnosu na hrišćanske seljake. Uz to spoljna opasnost povezuje muslimanski narod i domaća feudalna klasa postaje hegemon muslimanskog naroda. Đurđev zaključuje da je muslimanski narod u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeće ušao kao narod u feudalnom smislu ne samo u odnosu na ostala dva naroda nego u izvjesnoj mjeri i u odnosu prema vrhovnoj osmanskoj vlasti.¹¹

Bosanski Muslimani su se etnički identificirali kao Bošnjaci ili Bosanci prvenstveno u odnosu na Turke i druge muslimanske narode. Ova nominacija nije dolazila u obzir unutarbosanskim relacijama i inače u odnosima sa stanovništvom južnoslavenskog porijekla. Tu je religija bila diferencirajuća odrednica, pa je bosanski Musliman u tim odnosima nazivan "Turčinom" ili "bosanskim Turčinom". Naziv Bosanac ili Bošnjak koristio se takođe i za stanovnike zemlje, bez obzira na vjeru, kao oznaka regionalnog porijekla i domovinske pripadnosti. Međutim, bošnjaštvo kao narodnosna kategorija i ideologija bilo je u doba otomanske vladavine u najvećoj mjeri vezano za muslimansku populaciju i njenu vodeću begovsku strukturu, koja je bila u uslovima poznog osmanskog feudalizma nosilac ideje o autonomiji Bosne u okviru Turskog carstva. Pomenute autonomističke težnje nisu mogle računati na podršku nemuslimanskog stanovništva, koje se nalazilo u podređenom društvenom i političkom položaju. Katoličko, fratarsko bošnjaštvo ostalo je nerazvijeno i potom konačno nestalo u hrvatstvu, dok kod srpsko-pravoslavnog elementa nisu zabilježeni ni pokušaji afirmacije bošnjaštva. Sticajem istorijskih okolnosti (djelatnost srpske pravoslavne crkve, srpski ustanci i obnova srpske države, povezanost sa Srbima iz drugih zemalja kao posljedica migracija, izrastanje relativno jakog trgovačkog sloja i dr.) nacionalni razvitak kod bosanskih Srba odvijao se bržim tempom nego kod ostalog bosanskog stanovništva. Bosanski Muslimani su krajem 19. i početkom 20. stoljeća svoju identifikaciju izražavali služeći se religioznom nominacijom. U to vrijeme sve njihove kulturne, prosvjetne, privredne, političke

¹¹ *Diskusija*, 285-286, Branislav Đurđev, *Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu u istoriji Bosne i Hercegovine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 41/1991, 31-33; vidi: A. Sućeska, *Položaj bosanskih Muslimana*, 483-509.

organizacije i institucije u svojim nazivima nosili su isključivo muslimanski predznak.¹²

Nacionalni razvitak u Bosni i Hercegovini karakterizira neravnomjernost i njegova nedovršenost kod pojedinih dijelova stanovništva. Posebna specifičnost tog razvitka bila je da je vjerska podjela i vjerska pripadnost vremenom determinirala i nacionalnu pripadnost. U Bosni i Hercegovini, kao uostalom i na cijelom tzv. srpsko-hrvatskom jezičkom prostoru, nije se zbog posebnih historijskih okolnosti mogla ostvariti nacionalna integracija na osnovu zajednice jezika, kako se to dogodilo u većem dijelu Evrope, iako su i na pomenutom prostoru postojale tendencije usmjerene u tom pravcu.

U doba austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini proces formiranja srpske nacionalne svijesti bio je kod pravoslavnog stanovništva, uglavnom, završen. Kod katoličkog stanovništva proces formiranja hrvatske nacionalne svijesti bio je, i zbog izrazite slabosti građanstva, tek u toku i odvijao se sa znatnim zakašnjenjem u poređenju sa susjednim zemljama u kojima žive Hrvati. Razvitak bosanskih Muslimana imao je opet svoje osobenosti i specifičnosti.

Politika austrougarske uprave, koju je inaugurirao ministar Benjamin Kállay, težila je izgradnji nacionalno-političke posebnosti Bosne i Hercegovine i njenoj izolaciji od uticaja iz susjednih zemalja, u prvom redu Srbije i Crne Gore. Tome je početkom devedesetih godina 19. vijeka trebao da posluži Kállayev koncept interkonfesionalne bosanske nacije. Nastojanje, da se staro muslimansko feudalno bošnjaštvo modificira stvaranjem novog koncepta interkonfesionalnog bošnjaštva, javilo se još pri kraju otomanske vladavine inspirirano od strane vezira Osman Topal-paše (1861-1869). Kállayeva politika nacionalnog bošnjaštva, koja je u svojoj osnovi imala konzervativnu mađarsku doktrinu o političkoj naciji, nije mogla biti prihvaćena ne samo od Srba i Hrvata, nego i od najvećeg dijela muslimanskih begova i građanstva.¹³ Međutim, bošnjaštvo se ipak tada javljalo kao izraz narodne posebnosti bosanskih Muslimana i prisutne težnje njegovih protagonista da se pravi razlika između vjere i nacije (Mehmed-

¹² Vidi: Muhamed Hadžijahić, *Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und der Herzegowina*, Südost-Forschungen, 21/1962, 168-193; isti, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)* Sarajevo 1974, 5-155, 243-252; Vlado Jokanović, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled, 8 i 9/1986, 133-163, 241-263. Ferdinand-H a u p t m a n n odbacuje mišljenje da bi regionalno bosanstvo u doba otomanske vladavine moglo imati značenje svjesnog etnikuma. Pri tome također smatra da se, i pored određeni uspjeha nacionalnih propagandi iz susjedstva, pri kraju turske vladavine pretežna većina pravoslavnog i katoličkog stanovništva nalazila u stadiju vjerske zajednice, čija se osobenost još nije povezivala sa pojmom etnikuma. *Die Mohamedaner in Bosnien-Herzegowina*, in: *Die Habsburgermonarchie* Bd. IV, Wien 1984, 682-684.

¹³ O nacionalnoj politici Kállaya vidi Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo 1987, 88 i dalje.

beg Kapetanović-Ljubušak: "Baška vjera, baška narodnost!"), te nastojanja "za vidnije uključivanje u domaći višenacionalni, ali jednojezički kolorit". Tome je služilo i isticanje svog jezika kao bosanskog, pod kojim se u lingvističkom smislu podrazumijevalo Vukovo "južno narječje". Ni jezička politika Kállayeva režima nije težila jezičkom partikularizmu ni uvođenju posebnog tipa standardnog jezika u Bosni i Hercegovini. Riječ je prije svega u nastojanju da se u sklopu Kállayeve politike bosanske nacije afirmira naziv bosanski jezik, jezik koji su Srbi zvali srpski, a Hrvati hrvatski. Nazivom bosanski jezik označavana je u stvari novoštokavština, centralni dijalekatski idiom, koji se migracijama raširio daleko izvan Bosne i Hercegovine.¹⁴ Ako ne i prije, Bosanci su svoj jezik u 15. stoljeću nazivali bosanskim jezikom, a i stranci su ga tada tako zvali. Bosanskim se u to vrijeme nazivalo i ćirilsko pismo kojim su pisali.¹⁵ Sve do pojave i afirmacije nacionalnih pokreta jezik stanovništva Bosne najčešće je, pored drugih naziva, nazivan bosanskim,¹⁶ a bosanski Muslimani nisu ni znali za drugi naziv na prelazu iz 19. u 20. vijek.

Bošnjaštvo se tada nije moglo afirmirati kao moderna nacionalna ideologija. Razlog tome leži i u nepovjerenju većine uticajnih muslimanskih konzervativnih faktora prema sveukupnoj politici okupacione uprave, pa i prema politici bosanske nacije. Međutim, od znatno većeg značaja je bilo to što vodeći muslimanski krugovi, u kojima su dominirali zemljišni veleposjednici i ulema, zbog svog ideološkog i obrazovnog profila nisu mogli postati predvodnici modernog nacionalnog pokreta. Zato je etničku, kulturnu i političku individualnost bosanskohercegovačkih Muslimana karakteriziralo odsustvo moderne nacionalne svijesti. Ovo je bilo uvjetovano kako njihovom socijalnom strukturom tako i vjerskom i državnom tradicijom vezanom za Otomansko carstvo. Muslimani su zaostajali u pogledu uključivanja u moderne oblike kapitalističke privrede, na što su pored ekonomsko-socijalnih uzroka, bitno uticali i kulturno-historijski faktori.¹⁷

Malobrojni pripadnici, nove evropski obrazovane muslimanske inteligencije pod uticajem srpske i hrvatske nacionalne propagande, pokazivali su sklonost da prihvate hrvatsku, odnosno srpsku nacionalnu orijentaciju. Pri tome je hrvatstvo u 90-tim godinama 19. stoljeća, kada je otpočeo ovaj proces, pokazalo više privlačnosti. To je posebno važno za prve univerzitetski obrazovane

¹⁴ Dževad Jahić, *Uloga "bosanskog jezika" u procesima srpskohrvatske standardizacije*, Pregled, 2/1987, 245-255; Srećko M. Džaja, *Bosnien-Hercegovina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918)*, *Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, SOA 93, München 1994, 207-218.

¹⁵ Kao nap. 3.

¹⁶ Vidi Ljiljana Stančić, *Lingvistička terminologija u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, Sarajevo 1986, 44-45.

¹⁷ Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje*, ANUBiH, Djela LXXIII/42, Sarajevo 1999, 27. i dalje.

Muslimane, porijeklom iz viših društvenih krugova koji su studirali u Zagrebu i Beču. Tome je doprinosila i nacionalna ideologija Ante Starčevića, njegovo uvažavanje islama i idealizacija bosanskog muslimanskog plemstva. Za hrvatski opredijeljene muslimanske intelektualce karakteristično je nastojanje da se Muslimani moderniziraju, propagirajući da je budućnost islama osigurana pod austrougarskom upravom.

Kod srpski orijentirane muslimanske omladine prisutna je bila težnja da se religija potisne u sferu privatnosti, a nakon aneksije 1908. evidentno je psihičko i političko distanciranje od Turske. Za razliku od pristalica hrvatstva među Muslimanima, prosrpski dio studentske omladine podržavao je do aneksije ideju autonomije Bosne i Hercegovine pod suverenitetom sultana i politiku koju je na toj platformi vodilo konzervativno muslimansko vodstvo zajedno sa Srbima. Politiku muslimanskih intelektualaca, koji su se izjašnjavali kao Srbi, karakterizira antiaustrijanstvo, pa i antihrvatstvo ukoliko se hrvatstvo javljalo kao alternativa srpstvu.¹⁸

Međutim, i kod onih malobrojnih bosanskih Muslimana koji su se srpski ili hrvatski opredjeljivali, muslimanstvo se pokazalo prevalentno u odnosu na srpstvo i hrvatstvo. Pomenuto opredjeljivanje bilo je prvenstveno političkog karaktera i bilo je u nizu slučajeva praćeno izmjenom nacionalno-političke orijentacije. Uostalom, nigdje na Balkanu nije na osnovu zajednice jezika došlo do integracije stanovništva islamske vjere u većinske hrišćanske nacije. Samo kod Albanaca, koji su u većini muslimani, vjerske razlike nisu imale takav značaj u nacionalnom razvitku kao kod susjednih im Južnih Slavena. Iako je politika "nacionalnog opredjeljivanja" Muslimana pretrpjela historijski neuspjeh, muslimanska inteligencija, koja se svojevremeno zalagala za njihovo nacionalizovanje u srpskom odnosno hrvatskom smislu, doprinosila je prevazilaženju zatvorenosti muslimanske zajednice u Bosni i Hercegovini i odigrala je određenu ulogu u prihvatanju tekovina evropske kulture od strane Muslimana.

Ne ulazeći dalje u problematiku nacionalnog razvitka u 20. vijeku ističemo da je Bosna i Hercegovina, koja je i u Habsburškoj monarhiji bila posebno upravno područje i samo kratkotrajno između dva svjetska rata izgubila taj status u novostvorenoj državi, obnovila u toku Drugog svjetskog rata elemente svoje državnosti. Ona je u okviru jugoslavenske federacije egzistirala kao Republika, čiji su konstitutivni narodi bili Srbi, Muslimani i Hrvati. I pored određenih početnih kolebanja i nedosljednosti Muslimani su priznati kao poseban narod, odnosno nacija. Međutim, još u vrijeme koje je predhodilo posljednjem ratu (1992-1995) pojedini istoričari su postavljali pitanje adekvatnije

¹⁸ O srpskim i hrvatskim tendencijama u razvitku Muslimana vidi M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 156 i dalje; S. Džaja, *Bosnien-Hercegovina 207-218*; up. Ante Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem za vrijeme režima Benjamina Kállaya*, *Osijek* 1940, 28, 67-73. Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967, 408-445.

nacionalne nominacije bosanskih Muslimana. Izrazi muslimanski narod i nacija, Muslimani u Bosni i Hercegovini, određuju naime iste u odnosu na bosansko-hercegovačke Srbe i Hrvate, ali ih ne opredjeljuje prema ostalom muslimanskom svijetu. Stoga je još tada predlagano da je najbolje upotrijebiti izraz Bošnjaci.¹⁹ Ovo su neposredno pred rad odbijali neki uticajni muslimanski intelektualci smatrajući bošnjaštvo prevaziđenim da bude nacionalna odrednica Muslimana. Oni su izražavali tada sumnju da bi se bošnjaštvo moglo svesti "na ideologiju i politiku neke muslimanske BiH", što bi "neminovno vodilo oživljavanju srpsko-hrvatskih planova o podjeli BiH".²⁰ Međutim, u toku rata, kada su Muslimani izloženi genocidu pretrpjeli najveće žrtve, afirmiran je za njih naziv Bošnjaci, koji je potom u dejtonskoj Bosni i Hercegovini postao i ustavna kategorija. Dok su ranije Bosanac i Bošnjak bili sinonimi, potpuno istog značenja, sada se pod pojmom Bosanac podrazumjeva onaj koji je porijeklom iz Bosne i Hercegovine odnosno njen državljanin, bez obzira na vjeru i naciju. Danas se kao Bošnjaci deklariraju, mada ne posve isključivo, bosansko-hercegovački muslimani i većina pripadnika islamske vjere južnoslavenskog porijekla.

Nakon strašne kataklizme kroz koju je prošla Bosna i Hercegovina, njena jedina perspektiva koja obećava bolju budućnost je da bude uređena kao moderna evropska, pluralistička i demokratska država. S obzirom da je u BiH nacionalna pripadnost određena vjerskom pripadnošću, dobri odnosi između vjerskih zajednica, uzajamno uvažavanje, tolerancija i dijalog su od presudnog značaja za nacionalne odnose. Sve vjerske zajednice trebaju uživati punu slobodu djelovanja, a država da bi bila demokratska mora biti sekularna. Pri tome se pluralizam ne može samo svoditi na nacionalni pluralizam i multikulturalnost. Tendencija da se pluralizam svede samo na nacionalni i konfesionalni pluralizam vodi u nacionalni totalitarizam. Demokracija podrazumjeva i pluralizam u pogledu različitih svjetonazora i političkih opcija.

¹⁹ Branislav Đurđev, *Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu*, 31-33; Vidi Enver Redžić, *O posebnosti bosanskih Muslimana u: Tokovi i otpori*, Sarajevo 1970.

²⁰ Mustafa Imamović, *O historiji bošnjačkog pokušaja*, u: Atif Purivatra, Mustafa Imamović, Rusmir Mahmutćehajić, *Muslimani i Bošnjaštvo*, Sarajevo 1991, 65-69.

Zusammenfassung

BEINIGE ANMERKUNGEN ZUR ETHNISCHEN ENTWICKLUNG IN BOSNIEN-HERZEGOWINA

Der Verfasser widmete seine Aufmerksamkeit einigen Thesen zur ethnischen und nationalen Entwicklung in BH, die in den vorausgehenden Jahrzehnten vor dem letzten Krieg in der bosnisch-herzegowinischen Historiographie formuliert wurden. Der Schwerpunkt der Erörterung liegt auf der Bedeutung des Islamisierungsprozesses und der besonderen Lage Bosniens im Osmanischen Reich. Die Massenislamisierung in Bosnien und Albanien war durch die jeweiligen besonderen Umstände in diesen Regionen und durch politisch-strategische Bedürfnisse des osmanischen Staates bedingt. Aber trotz gewisser Ähnlichkeiten hatte die Massenislamisierung in den genannten Ländern wegen verschiedener historischer Bedingungen nicht die gleichen Auswirkungen in der Moderne. Die islamisierte Masse in Albanien blieb mit den Christlich-Orthodoxen und den Katholiken in der Gesamtheit des albanischen Volkes integriert. Dagegen entwickelte die islamisierte Bevölkerung in Bosnien, die sich aus einer ethnisch verwandten aber konfessionell heterogenen Masse, also aus Bogumilen, Katholiken und Christlich-Orthodoxen, formierte, im Laufe der osmanischen Herrschaft ihre mentale, kulturelle und ethnische Besonderheit. Die entscheidendste Rolle spielte dabei die Entstehung und Entwicklung der einheimischen feudalen Klasse, so dass die bosnischen Muslime, die sich als Bosniaken oder Bosnie in erster Linie in Abgrenzung von den Türken und anderen muslimischen Völkern bezeichneten, ins 19. Jahrhundert als Volk im feudalen Sinne eintraten. Die Christlich-Orthodoxen und Katholiken, die ihren Glauben bewahrten, transformierten sich in der modernen Zeit als Teile der serbischen bzw. kroatischen Nation.

Die nationale Entwicklung in BH war von Ungleichmässigkeit und von Unvollständigkeit in einigen Teilen der Bevölkerung gekennzeichnet. Das Besondere dieser Entwicklung ist der Umstand, dass die konfessionelle Teilung mit der Zeit auch die nationale Zugehörigkeit determiniert hat. Anders als im

grösseren Teil Europas konnte in BH, wie übrigens auch im ganzen sogenannten serbokroatischen Sprachgebiet, wegen den besonderen historischen Umständen keine nationale Integration auf Grundlage der Sprachengemeinschaft verwirklicht werden, obwohl auch hier solche Tendenzen vorhanden waren.

Der Autor berührte unter anderem auch die Frage des Bosniakentums, das sich als eine moderne nationale Ideologie weder bei den Cristlich-Orthodoxen und Katholiken noch bei den Moslimen am Übergang vom 19. zum 20. Jahrhundert durchsetzen konnte. Deswegen war die ethnische, kulturelle und politische Individualität der bosnischen Muslime vom Mangel an einem modernen Nationalbewusstsein geprägt. Dies wurde durch ihre damalige soziale Struktur sowie durch ihre religiöse und staatliche Tradition, die mit dem ottomanischen Reich verbunden war, bedingt. Obwohl sich die "Politik der nationalen Selbstbestimmung" der Muslime als verfehlt herausstellte, trug die muslimische Inteligenzia, die sich ihrerzeit für eine serbische oder kroatische nationale Orientierung einsetzte, zur Überwindung der Abgeschiedenheit der muslimischen Gemeinschaft in Bosnien-Herzegowina bei und spielte bei der Annahme der Eigenschaften der europäischen Kultur seitens der Muslime eine Rolle.